

دانشگاه مک گیل
مونترآل - کانادا

مرکز بین المللی گفتگوی تمدن‌ها

دانشگاه تهران
تهران - ایران

تشریح بدن انسان

معروف

تشریح منظوری

از

منصور بن محمد بن احمد شیرازی

به کوشش

دکتر سید حسین رضوی برقی

تهران ۱۳۸۳

سلسله دانش ایرانی

۱۱

مجموعه متون و مقالات تحقیقی و ترجمه

زیر نظر

دکتر مهدی محقق

انتشارات

مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران - دانشگاه مک گیل
(با همکاری مرکز بین‌المللی گفتگوی تمدن‌ها)

خیابان انقلاب، شماره ۱۰۷۶ تلفن ۶۷۰۷۲۱۳-۶۷۲۱۳۳۲

دورنگار ۸۰۰۲۳۶۹، صندوق پستی ۱۲۳-۱۳۵، تهران

تعداد ۳۰۰۰ نسخه از چاپ اول

کتاب تشریح بدن انسان معروف به تشریح منصوری

به کوشش دکتر سیدحسین رضوی برقمی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

چاپ و ترجمه و اقتباس از این کتاب منوط به اجازه

مؤسسه مطالعات اسلامی است.

شابک ISBN : 964-5552-26-5 ۹۶۴-۵۵۵۲-۲۶-۵

بها: ۳۵۰۰ تومان

تهران ۱۳۸۲

منصورین محمد، قرن ۹۸ق

[تشریح منصوری]

تشریح بدن انسان معروف به تشریح منصوری / از منصورین محمدبن احمد شیرازی؛

به کوشش حسین رضوی برقمی. - تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران -

دانشگاه مک‌گیل؛ مرکز بین‌المللی گفتگوی تمدن‌ها، ۱۳۸۲.

۲۴۳ ص: مصور. - (مرکز بین‌المللی گفتگوی تمدن‌ها؛ ۱۱)

ISBN : 964-5552-26-5

۳۵۰۰ ریال

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

Mansur b.Muhammad b.Ahmad Shirazi.

ص.ع. به انگلیسی:

Anatomy of human body known as Tashrih - i Mansuri.

واژه نامه.

نمایه.

۱. کالبدشناسی انسان - متون قدیمی تا قرن ۱۴. ۲. اندامهای فوقانی و تحتانی -

کالبدشناسی - متون قدیمی تا قرن ۱۴. الف. رضوی برقمی، حسین، ۱۳۴۳. -

ب. مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران - دانشگاه مک‌گیل. ج. مرکز بین‌المللی

گفتگوی تمدن‌ها. International Center for Dialogue Civilizations

د. عنوان. ه. عنوان: تشریح منصوری.

۶۱۱

۵۸ م ۲۱/ QM

کتابخانه ملی ایران

۸۲-۲۸۸۷۲

مجموعه تاریخ علوم در اسلام
زیر نظر: مهدی محقق
دانشگاه تهران - دانشگاه مک گیل

- ۱- دانشنامه در علم پزشکی، حکیم میسری (کهن‌ترین مجموعه در علم پزشکی به شعر فارسی)، به اهتمام برات زنجانی و مقدمه دکتر مهدی محقق (تهران ۱۳۶۶).
- ۲- دو فرس نامه منشور و منظوم، (دو متن فارسی مشتمل بر شناخت انواع نژاد و پرورش و بیماریها و روش درمان اسب)، به اهتمام دکتر علی سلطانی گردفرامری و مقدمه دکتر مهدی محقق (تهران ۱۳۶۶).
- ۳- مفتاح الطب و منهاج الطالب، ابوالفرج علی بن الحسین بن هندو (کلید دانش پزشکی و برنامه دانشجویان آن)، با تلخیص و ترجمه به زبان انگلیسی، به اهتمام دکتر مهدی محقق و محمد تقی دانش پژوه (تهران، ۱۳۶۸).
- ۴- آثار و احیاء، رشیدالدین فضل‌الله همدانی (متن فارسی درباره فن کشاورزی) به اهتمام دکتر منوچهر ستوده و ایرج افشار و مقدمه دکتر مهدی محقق (تهران ۱۳۶۸).
- ۵- الشکوک علی جالینوس، محمد بن زکریای رازی، با مقدمه فارسی و عربی و انگلیسی، به اهتمام دکتر مهدی محقق (تهران ۱۳۷۲).
- ۶- الأسئلة و الأجوبة، پرسش ابوریحان بیرونی و پاسخ‌های ابن سینا، به انضمام پاسخ‌های مجدد ابوریحان و دفاع ابوسعید فقیه معصومی از ابن سینا، با مقدمه فارسی و انگلیسی، به اهتمام دکتر سیدحسین نصر و دکتر مهدی محقق (کوالالمپور

(۱۳۷۴).

۷- جراحی و ابزارهای آن، ابوالقاسم خلف بن عباس زهراوی، ترجمه فارسی بخش سی ام از کتاب التصریف لمن عجز عن التألیف، به اهتمام استاد احمد آرام و دکتر مهدی محقق، (تهران ۱۳۷۴).

۸- طب الفقراء والمساكين، ابن جزار قیروانی، به اهتمام دکتر وجیهه کاظم آل طعمه، با مقدمه فارسی و انگلیسی از دکتر مهدی محقق، (تهران ۱۳۷۵).

۹- رساله حنین بن اسحاق به علی بن یحیی درباره آثار ترجمه شده از جالینوس، متن عربی با ترجمه کامل به زبان فارسی، به اهتمام دکتر مهدی محقق، (تهران ۱۳۷۸).

۱۰- یادگار، سید اسماعیل جرجانی، به پیوست فهرست نام بیماری ها و داروها، به اهتمام دکتر مهدی محقق، (تهران ۱۳۸۱).

۱۱- تشریح بدن انسان، معروف به تشریح منصوری، منصور بن محمد بن احمد شیرازی، به کوشش دکتر سید حسین رضوی برقمی (تهران ۱۳۸۳).

فهرست مطالب

۸	پیشگفتار مهدی محقق
۱۳	پیشکش و سپاسگزاری
۱۵	پیشگفتار مصحح
۳۷	مقدمه
۵۳	المقالة الاولى فى العظام
۸۵	المقالة الثانية فى العصب
۱۰۹	المقالة الثالثة فى العضلات
۱۱۹	المقالة الرابعة فى الاوردة
۱۴۳	المقالة الخامسة فى الشرائین
۱۵۳	الخاتمة فى ذكر الاعضاء المركبة
۲۰۹	فرهنگ واژه‌ها و اصطلاحات دشوار
۲۲۹	نمایه

پیشگفتار

دانشمندان اسلامی در شناخت امر تشریح توجه فراوانی به آثار جالینوس معطوف داشتند. چنانکه ابن نفیس در شرح تشریح القانون ابن سینا از کتابهای او به «اجود الکتب الّتی وصلت إلینا فی هذا الفن» یاد می‌کند و می‌گوید که او در بررسی خود عضلاتی را شناخته است که پیش از آن کسی بدان دست نیافته بود.

در علم تشریح ماهیت هر یک از اعضا به صورت اجمال و تفصیل مورد شناسائی قرار می‌گیرد چه آنکه برخی از اعضا که از آن تعبیر به «اعضای مفرده» می‌شود در نام و تعریف اشتراک دارند مانند استخوان و غضروف و عصب. ولی برخی دیگر که «اعضای مرکبه» نامیده می‌شوند، کلّ و جزء آنها در نام و تعریف مشترک نیستند همچون دست و پا زیرا جزئی از دست و پا، دست و پا خوانده نمی‌شود. در حالی که به جزئی از استخوان یا گوشت به اشتراک معنوی استخوان و گوشت اطلاق می‌شود. در کتابهای تشریح نخست به تشریح استخوانها پرداخته شده است و استخوانهای سر و فکین و دندانها و ستون فقرات و دنده‌ها و کتف و بازو و میج و انگشتان و لگن خاصره و ساق و پنجه‌ها مورد بررسی و تبیین قرار می‌گرفت. پس از آن عضلات مورد بحث قرار می‌گرفت و از عضلات سر و گردن و حنجره و حلق و زبان و کتف و بازو و میج و انگشتان بحث می‌شد. عضلات قلب و شکم و قضیب و بیضه‌ها و مثانه و نشیمنگاه و ران و ساق و پنجه انگشتان پا نیز از موارد بحث در علم تشریح بوده است.

از آنجا که پزشکان اسلامی در علم تشریح از آثار جالینوس در این علم بهره‌مند می‌شدند مناسب است که مهمترین کتابهایی که جالینوس در این فن نگاشته و به وسیله حنین ابن اسحق و یاران او ترجمه شده و در دسترس مسلمانان قرار گرفته است، در این جا یاد شود:

۱- فی علاج التشریح

کتاب او «در علاج تشریح». او این کتاب را در پانزده مقاله قرار داده و در آنها به توصیف امور

زیر پرداخته است. در مقاله اول عضلات رباطات دست، در مقاله دوم عضلات و رباطات پا، در مقاله سوم درباره عصب و عروق دو دست و پا، در مقاله چهارم عضلاتی است که دوگانه و دو لب و چانه پایین و سروگردن و دو شانه را به حرکت درمی آورد، در مقاله پنجم عضلات سینه و مراق شکم و دو متن و پشت، در مقاله ششم آلات غذا که عبارت است از معده و امعا و کبد و طحال و کلی و مثانه و مانند آنها، در مقاله هفتم و هشتم تشریح آلات تنفس. در هفتم آنچه را که در تشریح قلب و ریه و عروق ضواریب در زندگی و پس از مرگ حیوان آشکار می شود، توصیف کرده و در هشتم آنچه را که در تشریح همه جای سینه ظاهر می شود، وصف نموده است. مقاله نهم خاص تشریح دماغ و نخاع است، دهم تشریح چشمان و زبان و مری و آنچه که به این اعضا پیوسته است. در یازدهم آنچه که در حنجره است و همچنین استخوانی شبیه به لام از حروف یونانی یعنی این شکل ۸ و آنچه که بدین مربوط است، در مقاله دوازدهم تشریح اعضای تولید، در سیزدهم تشریح رگهای زننده و غیرزننده، در مقاله چهاردهم تشریح عصبی که از دماغ می روید، در مقاله پانزدهم تشریح عصبی که از نخاع می روید. ایوب رهاوی این کتاب را به سریانی برای جبریل بن بختیشوع ترجمه کرده بود و من در همان زمانهای نزدیک برای یوحنا بن ماسویه اصلاح کردم و در عنایت به تصحیح آن مبالغت ورزیدم.

۲- فی اختصار کتاب مارینس فی التشریح

کتاب او «در اختصار کتاب مارینس در تشریح». او خود گفته است که این کتاب در چهار مقاله آورده و تا این زمان من این کتاب را ندیده ام و نیز نشنیده ام که کسی آن را دیده باشد یا از جای آن باخبر باشد. جالینوس در کتاب خود که معروف به «فهرست» است تعداد مقالات مارینس را که او در کتاب فوق خلاصه کرده یاد کرده و یک یک از آن مقالات را توصیف نموده است.

۳- فی اختصار کتاب لوقس فی التشریح

کتاب او «در اختصار کتاب لوقس در تشریح». او خود گفته است که این کتاب را در دو مقاله قرار داده. داستان این کتاب هم مانند کتاب پیشین است من نه آن را دیده ام و نه اثری از آن بدست آورده ام.

۴- فیما وقع من الاختلاف فی التشریح

کتاب او «در اختلافاتی که درباره تشریح پیدا شده». این کتاب را در دو مقاله قرار داده و غرض او در آن این است که بیان کند اختلافاتی که در میان اصحاب تشریح در کتابهای تشریح آمده فقط در لفظ است و تا چه حد به معنی ارتباط پیدا می کند و سبب آن چیست؟ این کتاب را ایوب رهاوی ترجمه کرده بود و چون اصلاح آن مرا خسته کرد دوباره آن را به سریانی برای یوحنا بن

ماسویه ترجمه و آن را به بهترین وجهی تخلص کردم و حبیش آن را برای محمدبن موسی به عربی ترجمه کرد.

۵- فی تشریح الحيوان الميت

کتاب او «در تشریح حیوان مرده». این کتاب را در یک مقاله قرار داده و در آن چیزهایی که درباره تشریح حیوان مرده باید دانسته شود، توصیف کرده است. ایوب آن را ترجمه کرده بود و من آن را با کتاب پیشین دوباره به سریانی ترجمه کردم و حبیش آن را برای محمدبن موسی به عربی ترجمه کرد.

۶- فی تشریح الحيوان الحي

کتاب او «در تشریح حیوان زنده». این کتاب را در دو مقاله قرار داده و در آن چیزهایی را که درباره تشریح حیوان زنده باید دانسته شود، بیان کرده است. ایوب رهاوی نیز این کتاب را ترجمه کرده بود و من آن را با کتاب پیشین دوباره به سریانی ترجمه کردم و حبیش آن را برای محمدبن موسی به عربی ترجمه کرد.

۷- کتابه فی علم بقراط بالتشریح

کتاب او «در علم بقراط به تشریح». این کتاب را در پنج مقاله قرار داده و آن را خطاب به فویش در سنین جوانی اش نوشته است و در آن بیان داشته است که بقراط حاذق به علم تشریح بود و برای اثبات این مدعا از همه کتابهای او شاهد آورده است. ایوب این کتاب را به سریانی ترجمه کرده بود و من آن را با کتبی که پیش از این یاد شد، ترجمه کردم و در تلخیص آن مبالغت ورزیدم و حبیش آن را برای محمدبن موسی به عربی ترجمه کرد.

۸- کتابه فی علم ارسطراطس فی التشریح

کتاب او «در علم ارسطراطس در تشریح». این کتاب را در سه مقاله قرار داده و آن را نیز خطاب به فویش در سنین جوانیش نوشته و در آن به شرح آنچه که ارسطراطس در همه کتابهایش درباره تشریح نوشته، پرداخته و صوابها و خطاهای او را در آنها آشکار ساخته است. کسی این کتاب را پیش از من ترجمه نکرده بود و من آن را با کتابهایی که پیش از این یاد کردم، به سریانی ترجمه کردم. جز اینکه از این کتاب جز به یک نسخه که افتادگی فراوان داشت و آخرش هم کمی ناقص بود دست نیافتم و با رنج فراوان توانستم آن را تلخیص کنم ولی مفهوم آن بدست آمد و من خود را ملزم ساختم که به اندازه توانائی خود از آنچه که جالینوس گفته عدول نکنم و حبیش آن را برای محمدبن موسی به عربی ترجمه کرد.

۹- کتابه فیما لم یعلم لوقس من امر التشریح

کتاب او «در آنچه که لوقس از امر تشریح ندانسته است». او خود گفته است که این کتاب را در چهار مقاله قرار داده ولی من نه آن را دیده‌ام و نه شنیده‌ام که کسی دیده باشد.

۱۰- کتابه فی تشریح الرحم

کتاب او «در تشریح رحم». این کتاب دارای یک مقاله کوچک است که آن را برای زنی در سنین جوانی‌اش نوشته و در آن همه آنچه را که مربوط به تشریح رحم است و نیز آنچه را که هنگام زادن بروز می‌کند، بیان داشته است. این کتاب را ایوب ترجمه کرده بود، سپس من آن را با کتابهای دیگر که درباره تشریح به سریانی ترجمه کرده بودم، ترجمه کردم و حبیش آن را به عربی برای محمد بن موسی ترجمه کرد.

۱۱- کتابه فی تشریح آلات الصوت

کتاب او «در تشریح آلات صوت». این کتاب یک مقاله است و آن را ساخته و به جالینوس نسبت داده‌اند و آن را نه جالینوس نوشته و نه کسی دیگر از پیشینیان بلکه یکی از متأخران آن را از کتابهای جالینوس گردآوری کرده و این گردآورنده بسیار ضعیف بوده است. یوحنا بن ماسویه ترجمه آن را از من خواست و من آن را پذیرفتم و به یاد ندارم که آیا آن را ترجمه کردم یا اصلاح نمودم جز اینکه می‌دانم که آن را به بهترین وجه امکان تلخیص نمودم.

۱۲- کتابه فی تشریح العین

کتاب او «در تشریح چشم». از کتاب نیز دارای یک مقاله است و عنوان آن نیز باطل است زیرا منسوب به جالینوس است و شاید از روفس یا کسی که در پایه فرودین اوست، باشد. ایوب این کتاب را ترجمه کرده بود و من آن را با مساعدت برای یوحنا بن ماسویه ترجمه کردم. پزشکانی که به امر تشریح می‌پرداختند تقسیم‌های گوناگونی را برای اعضا و اندام‌ها یاد می‌کردند از جمله اعضائی که رئیس و شریف هستند همچون: دماغ (= مغز)، قلب، کبد، بیضتین و اعضائی که خادم و نایب رئیس‌اند همچون عصب و رگ‌ها و روده‌ها و گذرگاههای منی و برخی هم نه رئیس‌اند و نه نایب رئیس بلکه تحت فرمان نیروهای طبیعی قرار دارند مانند: استخوانها و غضروف‌ها و گوشت‌ها و پیه‌ها. برخی از دانشمندان برحسب وظائفی که هر یک از اعضا عهده‌دار آن هستند و ابزار و آلت فعلی از افعال می‌باشند اعضا را تقسیم می‌کنند و از آنها تعبیر به اعضای آلی و ابزاری می‌نمودند همچون دست‌ها که ابزار گرفتن و برداشتن است و پاها که ابزار نشستن و برخاستن و رفتن است و معده که ابزار گوارش است و چشم که ابزار دیدن و گوش ابزار شنیدن و زبان ابزار سخن گفتن و بر همین قیاس مغز سر و دهان و کام و زبان و حنجره و

زبانک و حلقوم هر یک ابزار و آلت فعلی از افعال هستند. آنان در فصل تشریح از کتابهای پزشکی نخست به ذکر استخوانهای پردازند و شمار آنها را دویست و چهل و هشت پاره یاد می‌کنند و سپس از اعصاب بحث می‌کنند و آن را بر سه قسم تقسیم می‌کنند: اعصاب باحس و بی حرکت، دوم با حرکت و بی حس و سوم بی حرکت و بی حس. پس از آن سخن از عضلات به میان می‌آورند و عضله را مرکب از گوشت سرخ و عصب می‌دانند و شمار آن را صد و بیست و نه یاد می‌کنند. پس از آن رگهای جهنده و ناجهنده و شریانها را بیان می‌دارند و بعد به شرح هیئت چشم و گوش و زبان و حلق و سینه و ریه و قلب و مری و معده و کبد و روده‌ها و طحال و کلیه می‌پردازند. در مردان سخن از بیضتین و شرم پیشین و در زنان از زهدان و پستان سخن به میان می‌آورند.

پزشکان اسلامی همچون ابن سینا و سید اسماعیل جرجانی هر یک فصلی از کتاب خود را اختصاص به تشریح داده و اعضا و اندام‌های آدمی را مورد بررسی قرار داده‌اند. مؤلف کتاب حاضر کتاب خود را اختصاص به تشریح داده و بر سیاق دانشمندان پیشین به ذکر اعضا و جایگاه آنها در بدن انسان و وظایف و منافع آنها پرداخته و مسلماً نشر کتاب کمکی بزرگ به پزشکان و کسانی که به تاریخ پزشکی در اسلام و ایران می‌پردازند خواهد کرد و دانشجویان این دو رشته از آنها بهره‌مند خواهند شد. بعون الله تعالی و توفیق.

مهدی محقق

دوازدهم آذرماه ۱۳۸۲ هجری شمسی